

Arheologik we ýazuw çeşmelerinde Mawerennahr türkleri

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Arheologik we ýazuw çeşmelerinde Mawerennahr türkleri
ARKEOLOJİK VE YAZILI KAYNAKLARA GÖRE MAVERAÜNNEHİR TÜRKLERİ
(M.S. VI- VIII. YÜZYILLAR)

Erken Orta Çağ Devri, güçlü bir Türk Hakanlık devletinin Orta Asya gibi yerleşik ve göçebe nüfusların şiddetli etnik ve kültürel karışımlardan geçtikleri bir yerde bulunduğu zamandır. Türk Hakanlığı'nın kurucularının unvanlarından olan "Türk" kelimesi, o zamanlar Orta Asya'nın Türkçe konuşan kavimleri arasında yaygın olarak kullanılıyordu.

Türklerin tarihi hakkında M.S. 6-8. yüzyıllara ait yazılı belgeler, konu hakkında her zaman kapsamlı bilgi içermeyebilir. Maveräünnehir Türkleri hakkındaki bilgiler eksik ve düzensizdir. Bu açıdan bakılırsa, arkeolojik malzemeler özel bir anlam kazanıp, yazılı kaynaklardan ayrı olarak göz önüne alınamazlar. Bunların tümünü kapsayan bir yaklaşımla, o zamanın tarihsel işlemleri hakkında daha açık ve doğru bir tablo çizebiliriz.

Bu bölgenin Türklerinin kültür tarihi ile bağlantılı olan şu veya bu konular hakkında belli miktarda bir çalışmanın son 10 yıl içerisinde yapıldığı kayda alınmalıdır.

Bu mevcut çalışma ise çeşitli kaynakların, her şeyden önce Maveräünnehir Türklerinin etnik- kültürel tarihi ile ilgili arkeolojik malzemelerin, kapsamlı bir analizinin uğraşısıdır. Ana odağın, Türkçe konuşan öncü kavimlerden birinin gelişim tarihi üzerine olduğunu kaydetmek gerekir, yani Türklerin tarihi üzerine. Bundan dolayı, "Türkler" terimi, esas somut ve ruhani kültüre sahip olan Türk Hakanlığı'nın kurucuları olan Türkler demektir.

Bu çalışma, Türk Hakanlığı'nın kurulduğu M.S. 6. yy. ortalarından, söz konusu olan bölgenin, yani Orta Seyhun havzası, Fergana, Sogdiyan ve Toharistan'ın, M.S. 8. yy.'da Arap istilasına kadar olan zaman çerçevesini kapsar. Kısmi olarak, M.S. 6-8. yy. somut kültüründe, yeni bulguların açıkça gösterdiği Aşağı Seyhun'un bazı bölgelerini de kapsamıştır. Göktürk Hakanlığı Döneminde, kaynakların, Maverâünnehir'deki bazı Türkçe konuşan kavimlerin isimlerini buldukları kaydedilmeye değerdir. Bunlar, Türkler, Kumiciler, Karluklar, Halaçlar, Argular, Çoliler ve diğerleridir. Altay Türklerinin (Türkler-Tu'ku) kendine özgü kültürleri, arkeolojik malzemelerde izlerinin ortaya çıkmasına yol açar.

■ Altay-Teles Türklerinin Arkeolojik Kültürleri

Altay-Teles Türklerinin kültürü (veya D. G. Savinov'a göre, Kuray kültürü), kendi gelişmesi esnasında ardarda gelen ve Orta Asya devletinin hakimiyetiyle aynı zaman diliminde olan aşamalardan geçerek oluşmuştur.

Araştırmacılar, Altay-Teles Türklerinin kültür gelişimini 4 döneme ayırırlar: Kudrıgin (M.S. 6-7. yy.), Katandin (M.S. 7-8. yy.), Tuektin (M.S. 8-9. yy.), Kara-Çogin (M.S. 9-10. yy.).

4. dönem, bizim araştırmamızın kronolojik çerçevesine girmediğinden, sadece 3 gelişme dönemini detaylı olarak dikkate alacağız.

■ Kudrıgin Dönemi (İ.Ö. 6-7. yy.):

Bu tarihten itibaren, gömülen insanların doğruya doğru yönlendirilmeleri, Altay-Teles Türklerini, kültüründe belirleyici bir etken olmuştur.

Kudrıge mezar tepesiğindeki mezarların çoğu ile başka höyüklerdeki ayrı mezar yerleri (Katanda, Tuekta, Ulug-Horum, Kara-Kucur vs.), Kudrıgin Dönemi'ne aittir.

Bahsi geçen 6-7. yy.'dan kalma atların da bulunduğu mezarlar, Güney Sibirya ve Orta Asya'nın değişik bölgelerine, kültürel bir birlik oluşturmada, dağılmışlardır, fakat aynı dönemlerde

var olmuş olmaları, bir gömme ayininin ortak özellikleri ve mevcut eşyalara eşlik eden parçaların birbirlerine benzerlik göstermeleri sayesinde, kesinlikle kanıtlanmıştır. Bu parçalar, dış dekorasyonlarının sadelikleri gibi küçük noktalarda birbirlerinden farklılık gösterirler. Bunların arasında yayların arkası uzun levhalar, üç ağızlı ok uçları, delik kulaklı üzengiler, şekilli kemer tokaları, geniş kemerli eyerler, üstü yuvarlak kemik tokalar vs...bulunur.[1] Ayrıca, kemer ve zırh takımlarında bitkisel süsleme sanatının ileri metotlarının yoksunluğu ile İ.S. 6-7. yy.'da gömülen malzemelerdeki herhangi bir sosyal farklılık izi bulunmaması, karakteristik bir özellik olarak kaydedilebilir.

■ Katandin Dönemi (M.S. 7-8. yy.):

Bu dönemde doğuya yönelmiş (nadir olarak kuzey ve kuzeydoğu) höyük altı gömüleri dönemin karakterini gösteren özelliktir; onlara eşlik eden at cesetleri, genellikle ters yöne doğru yöneltilip, mezar çukurunun güney kısmında, tümsekte, insandan, kaya parçaları ve ağaç çivileri ile bölücü bir duvarla ayrılmış şekilde bulunmaktadır. Mevcut eşyalara eşlik eden tipik parçaların içinde düğme delikli düz levhaları, kemik veya demir eyerleri, süslemesiz, geometrik şekilli, yumuşak metal levhaları, ufak korumalıklı, oval şeklindeki tokaları, "saltov tipinde" küpeleri belirtmeye değer. Önceki zamanlardaki gibi, Katandin Dönemi kemer ve dizgin takımı eşyalarının çoğunluğu, bitkisel süslemeden yoksun kalmıştır. Katandin gömülerinde malzemeler göz önüne alınırsa, sosyal farklılık özellikleri ifade edilememiştir.[2] M.S. 7-8. yy.'da, gerçek Türk ve yerli Teles kavimlerinin yer aldığı, Altay-Teles Türk kültürü oluşumu tamamlanmıştır.

■ Tuektin Dönemi (M.S. 8-9. yy.):

Altay-Teles Türk kültürünün gelişmesi, İkinci Göktürk Hakanlığı'nın düşmesi ve Orta Asya'da Uygur Hakanlığı'nın egemenlik kurması dönemine rastlar. O zamanlarda, Altay, Tuva ve Moğolistan'da bilinen at mezarlarının kendilerine ait

birkaç kültürel farklılık özellikleri vardı. Bu mezarlarda, Güney Sibirya'da daha önce karşılaşılmayan eşyalar bulunuyordu; demir kazan, "saltov tipinde" baltalar, metalden harp şekilli askılı kolyeler vs. Katandin serilerinden farklı olarak, 8-9. yy. eşyaları kalp, kanat şekilli motiflerle süslenmiştir. Kemer takımlarının metal levhalarının köşeleri sık oymalı, bitki süslemeleri zengin, eşyaların etrafları daha zariftir. Bazı mezarlar, mevcut malların arasındaki bazı eşya takımlarında titizlikle ifade edilen ve onları bırakan halkın sosyal imtiyaz durumunu gösteren "servet" vasıtasıyla ayrıcalık gösterir. Genellikle, M.S. 8-9. yy.'daki mezarlıklardan olan eşyaların tümü önceki Katandin geleneklerini gelişmelerine de bağlı olarak daha niteliksel bir şekilde devam ettirirler.[3]

Malzemelerin, günümüzde yapılan tarafsız değerlendirmesi, Maverâünnehir'in Türk Hakanlığı'na katılmasından önce bile, burada önemli sayıda Türkçe konuşan halkların yaşadığının tahmin edilmesine yol açıyor.

■ Orta Seyhun'daki Türkler

Bir bütün olarak, yazılı kaynaklardaki Seyhun Türkleri hakkındaki bilgilerin az ve noksan olduğunu kaydetmek gerekir. Taşkent bölgesi hakkında daha fazla bilgi bulunmaktadır.

6. yy.'ın ikinci yarısında, Çaç, Türk Hakanlığı'nın batı kanadının en kuvvetli vilayetlerinden biri olan İstemi-Kara-Çurin'in oğlunun himayetine girdi. Fakat, Çaç'ın, Türklerin en yüksek otoritesine olan esas bağlılığı, sadece, hakanın karargahına haraç göndermekle sınırlıydı.

Ton-Yabgu Kağan (618-630) zamanında, iç düzenlenmeye yönelik, hükümeti merkezileştirme amacıyla ciddi bir teşebbüs başlatıldı. Özellikle, Orta Asya yöneticilerinin Kağan'ın vekillerine dönüştürülmesine ve kendilerine uygun unvanlar verilmesine yönelik bir reform yayınlandı. Çaç'ta, yazılı kaynaklarda verilen bilgiye dayanarak, yönetici vekilin unvanı "tudun" idi.[4]

Çaç'ın Türk hükümdarları kendi madeni paralarını bastılar.

L.S.Baratova a'ın Türk hükümdarlarının u madeni para gruplarını ne çıkarıyor: Yüz tarafında “sir hakan parası” yazılı madeni para (M.S. 8. yy. ortası); Fernbag'da basım yerinin ismi ile olan grup (7-8. yy. başı); unvan ve ismi “tudun Satachar” olan grup (M.S. 8. yy. başı); Türk hükümdarının yazıtı ile olan grup (M.S. 7. yy.); a'ın atal şeklindeki işareti olan grup (7-8. yy. başı). 8.yy. ortasında Nucket'te yüz tarafında “Nanchu (Banchu) Ertegin Kral” yazılı baskılı madeni paralar vardı. Orta Seyhun'un, a dahil, yer adları, bölgede, erken Orta a Dönemi'nde, önemli sayıda Türkçe konuşan halkın bulunduğunu ispatlar. Taşkent vahasının bazı nehirlerinin ve şehirlerinin isimleri -adgal “akal”, Itlık, sabılık “Saylık” ve diğerkleri- eski Türk tabakasına atfedilebilir.[5]

İ.Ö. 6. yy.'da Seyhun'daki Djetyasar arazisinde Türklerin somut kültürleri bulunmuştur. Djetyasar arazisi toprakları üzerinde bulunan eski Türk yazıtları büyük bir önem taşıır. Altynasar eski yerleşim yeri kazıları sırasında, odalardan birinde -kültürel tabakada- M.S. 6-8. yy.'a ait tipik bir Djetyasar testisi parçaları bulunmuştur. Testinin köşe ve boyun parçaları, pişirilmemiş kil toprak üzerine kazılmış runik alfabeli işaret yazılarını içeriyordu. Bu yazıt birbirine dik olan iki satırdan oluşuyor.[6]

S.G.Klyashtorniy'nin görüşüne göre, bu yazıt, runik eski Türk yazısının Doğu Avrupa tipinin bir eseridir. Bir başıka uzman, I.L.Kyzlasov, bu yazıtı, kendi görüşüne göre, Aıktaş alfabesinin ne çıkan bir eseri olarak değerlendiriyor. Bu sorunun daha ileri düzeyde ve özellikle diğerk yazıtlarla karşılaştıırılarak yapılan bir araştıırmasının Kazakistan'da yayınlanması (fakat I.L.Kyzlasov tarafından önemsenmemiştir) umut vericidir.

M.S. 6-8. yy.'da, Orta Seyhun'da Türklerin egemenliği altında yeni silah teçhizatları, süslemeler ve metal ilemeler geliştirildi. Güney Kazakistan yerleşim yerleri (Kuyruktbe, Kuyk-Mardan vs.) ile mezar ehirlerinin (Kök-Mardan, Briyeri vs.) erken Orta a eski Türk eşılarının çoğunluk ve özellikli olanlar sınıflandırmasında, saptanan eşılar

arasında kemer takımları çoğunluktadır. Bazı silahlar (mızrak uçları, koruyucu yay levhaları, zırh levhaları), at zırhları (eyer-kuşak kopçaları, zırh tokaları), iş aletleri ve süslemeler, özellikle küpeler, hem Sayano-Altay hem de Orta Asya Türklerinde ve ayrıca Güney Kazakistan halkı (Kuyruk-töbe, Cambul'daki Köz-töbe mezar şehrinde) eserlerinde tanınıyordu.[7]

Türkler, Güney Kazakistan'daki Kuyruk-töbe kalesine ait oymalı bir levha üzerine betimlenmişlerdir. Dış görünüşleri, Efrasiyab fresklerindeki Semerkant kralı Varhuman maiyetindeki Türkleri ve Pencikent mezar sahnelerindeki Türkleri yakından hatırlatıyor.

Türk kemer takımı detayları, Taşkent vahasının en büyük şehir merkezlerinden biri olan Kanka yerleşim yerinde bulunmuştur. Bu takımın kopçalarının benzerleri ile Güney Sibirya'daki Kudyrge höyüğünde (M.S. 6-7. yy.) karşılaşılmıştır.[8]

Kanka yerleşim yerindeki kalede bulunan at binicisi şeklindeki bir bronz askılı kolye (M.S. 7-8. yy.) ilginçtir. Askılı kolyelerde, beyaz bir ata binen, tılsım sahibi olarak askerde talihsizliklerden koruyup, başarı veren eski Türk ulu tanrısı Tengri'nin (Kök-Tengri) betimlendiği tahmin ediliyor.[9]

Kanka'da, henüz yayınlanmamış, eski bir Türk yazıtı bulunmuştur. Prof. Yu F.Buryakov sayesinde bu yazıtı biz de tanıyabildik. Bu yazıt, bir testi parçası üzerine ısıtılmadan önce runik bir yazı ile yazılı üç işaretin korunmasından oluşuyor. Bu testi parçası M.S. 5-6. yy.'dan kalma bir malzeme topluluğunun içinde bulundu.

Eski Türklere ait olması mümkün farz edilen bir taş heykel Taşkent vahası arazisinde Toytepa köyü yakınlarında bulundu. Dış görünüşü itibariyle, bu taş heykel, düz bir yazıt gibi işlenmiş geniş, uzun dar bir levha ile üst tarafta bulunan etrafı heykelsel bir baş temsil etmektedir. Levhanın ön tarafında, yüzünde Mongolid özellikleri olmayan, bir insan şekli bulunmaktadır. Sol kulağının üstünde ağır bir küpe, boynunda ise çok ağır bir kolye, belki bir grivna, bulunuyor. Her iki el dirseklerde bükülmüş, ya bir sopa tutuyor ya da bir değnek üzerine yaslanıyor. Görüldüğü kadarıyla, elbiseler, dar

bir kaftan ile bot-çarık içine sıkıştırılmış pantolonlardan oluşuyor. Bileğin biraz altında, şişe şeklinde bir sopanın izleri var.[10] Bu heykele yakın bazı benzerlikler Doğu Türkistan'daki heykeller arasında bulundu.[11]

Böylece, M.S. 6-8. yy.'daki aşağı ve Orta Seyhun'daki Türk unsuru, hem yazılı kaynaklarda hem de arkeolojik malzemelerde yansıtılmıştır. Türk etkisiyle bağlantılı somut kültürde, kemer takımları en kalabalık kategoriye oluşturur. Şekilleri ve dış görünüşleriyle eski Altay-Türk malzemelerine benzerler ama süslemeleri değişiktir. Bu tiplerin çoğu eski Türk kültüründen Kudrığın ve Katandin Dönemlerine aittir. Bunun yanında, bu bölgede, ilk iki dönemin -hatta Altay-Teles Türk kültürü gelişiminin 3. dönemine de ait- özelliklerini taşıyan ve ayrı çeşitlerde de olan at zırhları buluntularına ait işaretler vardır.

■ Fergana Türkleri

Kaynaklarda, 7. yy.'ın ikinci çeyreğine kadar Türk-Fergana karşılıklı ilişkilerine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Yazılı kaynaklara göre, 627 yılında Asina Shuni adında bir Türk hükümdar Fergana kralını yenmiş ve Fergana'yı fethetmiştir. Çin kaynaklarına göre, 739 yılında Fergana'da güç, Arslan-Tarhan (739-751) tarafından ele geçirilmiştir.[12] Kaynaklar, Fergana'da Türkçe konuşan kavimler arasında Doğu ve Orta Fergana'yı fetheden Karluklardan bahsederler.[13]

M.S. 7. yy.-8. yy.'ın ilk yarısındaki Türk hükümdarları kendi madeni paralarını basmışlardır. Şu tipteki madeni paralar basılmıştır:

- 1) "Tutuk Alpu Hakan" veya "Tutmuş Alpu-Hakan" yazılı,
- 2) "Hakan" yazılı ve "alga" damgalı.[14]

Fergana'da, Türklerle bağlantılı, bilinen, birkaç çeşit arkeolojik eser bulunmaktadır. Bunlar, Asrif ve Dalverzin'deki at mezarları, Muncektepa'daki ölü yakma izi bulunan mezar, Sufan Mezarlığı'ndaki 70 no.'lu höyüğün altındaki mezar, Kuzey Fergana'daki taş parmaklık, Altay ve Fergana vadisindeki eski Türk taş heykelleridir.

Dalverzin yerleşim yerindeki at mezarı Kara-Dariya nehri kıyısında, Aim köyüne yakın bir yerde bulunmaktadır. Mezarlık açıldığında, yanmış bir adam ve yakınında da metal dökümlü bir demir eşyanın parçaları, demir bir üzengi, bir ata ait demir parçalar ve belirsiz şekilli bir demir eşyanın parçaları bulunmuştur.[15] Üzengiler, şekilleri itibariyle Semerkant'ın altındaki at mezarlarında bulunanlara yakındır. Semirek'deki at mezarlarındaki üzengilere de benziyorlar. Sayano-Altay'daki Türk malzemelerle de benzerlikler buldular.

Açılan ikinci at mezar, Türk Hakanlığı zamanından olup, Fergana vilayetinin Arsif yerleşim yerindedir. 1 no.'lu, taşla dolu olan höyük kazılmıştır. Höyük merkezinin yaklaşık olarak üstünde bulunan mezar çukuru geniş taşlarla doldurulmuştur. Mezar, batı-doğu çizgisi boyuna yöneltilmiş durumdadır.

Mezarın kuzey kısmında, tümsek üzerinde, bir atın tamamı yakılmış durumdadır. Kafatasında, kırılmış, küre şeklinde bir testinin parçaları bulunuyordu. Mezarın güney kısmında, sırtüstü yatan, başı batıya dönük bir adamın iskeleti bulunmuştur. Bu mezarın ayak ucunda iki çanak bulunuyor: Küre şekilli bir testinin parçaları ve bir kap. Bunlar M.S. 6-7. yy.'dan kalmışlardır. Bu mezar, muhtemelen, doğrudan doğruya Türkler veya Türk Hakanlığı'nın bir parçası olup, benzer cenaze ayinlerine sahip Teles kavimleriyle bağlantılıdır.[16]

Fergana'nın kuzeybatısındaki Sufan höyüğü kazılarında, merkezde 70 no'lu mezar açılmıştır. Höyük zemini küçük çakıl taşlarından oluşmaktadır. Höyüğün güney tarafında, kuzey-güney çizgisi üzerinde uzanan dikdörtgen bir mezar çukuru bulundu.

Çukurun zemininde kömürleşmiş küçük insan kemikleri bulundu. 20 yaşında bir erkeğe ait olduğunu saptamak mümkündü. Bulguların tümü, höyüğün altında, yandaki gibi, ölü yakma ayinine uygun bir mezar yapıldığını kanıtlamaktadır. Bu mezarlık, araştırmacılar tarafından Namangan vilayeti Pap ilçesindeki Muncaktepa yerleşim birimi ile aynı grupta toplanmıştır.[17]

Ayrıca, taş heykeller de Fergana'daki Türk varlığının arkeolojik sertifikasıdır. Bunlardan iki tanesi Altay'daki Gulca yerleşim yerinde bulundu. Bu şekillerden bir tanesinin

tasviri Ya. A.Sher tarafından verilmiştir. Betimlenmiş insanın dış şekli pek belli olmayıp, özellikleri rüzgarla silinmiştir. Baş, taş abideden ayırt edilebilip, boyun ve omuzlar belirlenmiştir. Sağ el, göğsün üstünde altı yuvarlak bir kap tutmaktadır. Sol el, bir kılıcın sapına yaslanmıştır.[18]

Fergana vadisi arazisindeki eski Türk maddi kültürüne ait eşyalar arasında silahlar ve kemer takımları bulunmuştur. Ancak bunlar hem çok fazla değil hem de sistematize edilemezler.

Fergana vadisi arazisi üzerinde, ayrıca, 20'den fazla runik yazıtlar saptandı. Bu yazıtlarla, vadinin batı tarafında (Farkhad HEPS, Karamazar ve Doğu Şurabashat) karşılaşılmıştır ama buluşların çoğu Isfara vadisi, Fergana ilçesi ve vadinin güney tarafında meydana çıkmıştır.[19]

Fergana'daki eski Türk yazı sistemine ait birçok buluşların tanıklık ettiği gibi, bu bölge, tarihte ve muhtemelen eski klasik Türk yazımı oluşumunda önemli bir yer edinmiştir.

Böylece, Fergana'daki Türkler hakkındaki az sayıdaki yazılı kaynak bilgileri, bir derece arkeolojik malzemelerle değerlendirilmiş oluyor. Fergana vadisinde Türklere ait sözde "üçlü takım" olarak adlandırılan, at mezarları, ayin yapıları -cenaze parmaklıkları- ve klasik taş heykelleri ile dağ keçilerinin tamga şeklindeki tasvirleri gibi arkeolojik eserler bulunur.

At mezarlarında, enine yönlendirme özelliği vardır ve bu da onları Altay'dakilerle aynı grupta toplar. Yazılı kaynaklardaki bilgilere dayanarak, büyük ihtimalle Altay-Teles Türkleri kültürünün gelişmesinin Katandin Dönemi'nde rastlar. Bunun yanında, ölü yakma ayini ile yapılmış mezarlar da bulunmuştur.

Eski Türk yazı sistemine ait arkeolojik eserlerin artan sayısına bakarsak, Fergana, Türk runik yazımının gelişme tarihinde özel bir yer edinmiştir. Birçok yazıt, tarımla uğraşan, yerleşik halkın eşyaları üzerine yapılmıştır. Bazı yazıtların, eski yerli Türkçe konuşan halk tarafından bırakılmış olması mümkündür. Muhtemelen, bazı Türkler, bir Türk'ün bir hum içine gömülü olması ile de kanıtlandığı gibi,

Fergana halkının dini inançlarını kabul etmişlerdir.[20]

■ Sogd Türkleri

Sogd politik ve kültürel hayatında, Türkler önemli bir yer edinmişlerdir. Sogdiyan'ın Türk hükümdarları kendi madeni paralarını basmışlardır. Muhtemelen, İ.Ö. 8. yy.'da Buhara vahasından Türkler, Uzak Doğu madeni para örneklerine göre, "hakan hükümdarının parası" yazılı ve dört köşeli tamga ile şekillendirilerek kalıplanmış birtakım madeni paralar bastılar.[21]

Bununla beraber, Türkler, Sogdiyanan'ın sadece ayrı kalan hükümdarları olmadılar, ayrıca, M.S. 6-8. yy.'da Sogd soylularına ve hükümet heyetlerine de katıldılar. Mug belgelerinin birinde, bir Pencikent hükümdarının avlusunda, resmi Türk unvanı olan "tarhan" bulundu. Aynı yerde, bir Türk kelimesi olan "suzum-emrim" ile de karşılaşıldı. Ekonomi ile ilgili bazı belgelerde, ayrı Türk kavimlerinin temsilcileriyle kavim birlikleri "tarduş", "Türkmen" ve ayrıca Türk isimli kişiler belirtilmiştir.[22]

Türk-Sogd iletişiminin yakınlığı, Türk dilinden Sogd diline ödünç verilen kelimeleri ve tersini desteklemiştir. Mug belgelerindeki Sogd yazılarında, Türk dilinden alıntılarla karşılaşılmıştır. Örneğin, "yttuku-göndermek, elçilik", "bediz-oymacılık, süsleme" ve diğerleri.[23]

Mug dağında, eski Türk dilinde yazılmış bir belge bulundu. Bazı kelimeler açıkça, yo-sesli lehçeyi gösteren y harfi ile başlıyordu, yani Uygurcaya yakın, runik eserlerin edebi diline benzeyen bir özellik gösteriyordu.[24]

Sogd'un kuzeyinde, Tozbulak kanyon geçitindeki Kuçuktau Dağı'nın (Kızılkum Çölü, Buhara'nın 100 km. kuzeyi) güney yamacında, bir tane daha eski Türk yazıtı bulundu. Bu yazıt iki yatay satırdan oluşuyor. İlkinde 9 işaret, ikincisinde 2 işaret var.[25]

Yazılı kaynaklarda, resim sanatında, koroplastik sanatlarda, silah çeşitlerinde de yansıtılan Sogd'daki Türk varlığı sadece Türk arkeolojik eserlerinde yeteri kadar incelenmemiştir.

Şimdiye kadar, Sogd topraklarında, Semerkant yakınında bulunan tek bir eski at mezarımız vardır. Mezar çukuru planında doğudan batıya uzatılmıştır. Yetişkin adamın ve atın iskeletleri ile mezarda eşlik eden bazı metal ve seramik şeyler de temizlenip açılmıştır.[26]

Bütün bulunan eşyalara bakılırsa, Semerkant mezarı M.S. 6-7. yy.'ın ilk yarısından kalma olmalıdır, yani Altay-Teles Türkleri kültürünün Kudgin Dönemi'ne aittir.

Sogd'da çeşitli yerleşim yerlerinde, maddi Türk kültürüne ait malzemeler bulunmuştur. Sogd somut kültüründe Türk etkisi göze çarpıyordu.

7-8. yy.'da Sogd halkının silahları Türk silahlarının etkisi altında gelişmiştir. Esas olarak M.S. 6. yy. sonları-8. yy. başları tarihinden kalma Pencikent duvar resimleri, gerçek şeylere bağlı olarak, Sogdlarla Türklerin silah teçhizatlarının hemen hemen aynı olduğunu gösterir.

Sogd'daki kemerlerin meydana çıkması tamamen Türk varlığıyla açıklanmaktadır. M.S. 6-7. yy.'da Sibirya, Orta Asya ve Doğu Avrupa kemer ve zırh takımları arasında yerli farklılıklar bulmak daha zordur. M.S. 7-8. yy. sonlarında Sibirya, Semirek ve Sogd kemerleri ayrı bir grupta toplanmışlardır.[27]

M.S. 7. yy.'da Sogd üzerindeki Türk göçebe çevresinin etkisi daha fark edilir oldu. Çanak süslemelerindeki göçebe kültürü unsurları (ok resimleri, kertikler, çanak saplarındaki hayvan figürlü öğeler) genişledi. Çanakların dış yüzeylerindeki pul baskılarda Türk özelliklerine sahip insanlar hakim olmaktadır. Sasani kültürünün Türk-Sogd ile ortak yaşaması ilginçtir. Seramiklerin önemli bir miktarında Sasani gümüş çanak şekilleri tekrar edilir; sadece nar meyvesi baskısı değil Türk hükümdarlarının baskıları da bulunur.[28]

Türk sanatı gelenekleri Sogd koroplastiğine de kesinlikle yansımıştır; Türk savaşçı-atçıların tasvirleri ortaya çıkmıştır. Türkler sadece Sogd koroplastiğinde değil, Sogd resimlerinde de betimlenmişlerdir. Bunun canlı bir örneği Efrasiyab'dır. L. I. Albaum'a göre, Efrasiyab'ın batı duvarındaki bir grup şekillerin çoğu Türklerin tasvirini göstermektedir. Efrasiyab resimlerindeki ikinci grup şekiller,

Türk taş heykelleriyle karşılaştırıldığında, birçok ortaklık bulunması mümkündür.[29]

Bir bütün olarak, Türklerin Orta Asya'da hakim olan durumlarının kıyafetlerini geniş bir alanda popülerleştirdiğini söylemek gereklidir.

Efrasiyab resimlerindeki (M.S. 7. yy.) kıyafetlerin, Pencikent'tekiler ile (M.S. 8. yy. başı) karşılaştırılması, araştırmacıların, M.S. 7. yy.'da Türk soylularının kıyafetlerinin, yerli Sogd halkının kıyafetlerinden sadece bazı özellikleri aldığı ve M.S. 8. yy. başında tamamen Sogd kıyafetleri ile kaynaştığı sonucuna varmalarını sağlamıştır.[30]

Böylece, yazılı kaynaklarda, değerlendirilen diğer bölgelere nazaran, Sogd'daki Türkler hakkında daha fazla belirtilere sahibiz. Gerçek Türk arkeolojik malzemeleri daha az sunulmuştur.

Yerleşik Türklerin bir bölümü, çeşitli yerli inançları muhtemelen kabul etmiştir. Bu, özellikle, Buhara vahasındaki Türk Musevilerin varlığından dem vuran, Feofilakt Simokatt'ıyı doğrular.[31]

■ Toharistan Türkleri

6. yy.'ın ikinci yarısında, Toharistan'ın kuzey bölümü Türk Kağanlarının otoritesi altındaydı. Daha erken dönemde, Kuzey Toharistan vilayeti yöneticileri, Türk gücünü resmi olarak tanıdıkları halde gerçekte bağımsızdılar.

Batı- Göktürk Kağanı Ton Yabgu (618-630), hakimiyeti zamanında, merkezi otorite kuvvetlendirilmiş, Tardu Şan Kağan'ın oğlu Toharistan'da Ulu Yabgu vekili olarak unvanlandırılmıştır. Bu dönemde, Türklerin gücü Güney Toharistan'a yayıldı.

Tardu zamanında Türklerin Semirek ve Sogd'dan Toharistan'ın içlerine girmeleri yoğunlaşmıştı. Tardu'nun kendisi, Arap istilasına kadar hüküm süren Toharistan Yabgu Hanedanı'nı kurmuştur.

6-7. yy.'da Türkler Toharistan'a o kadar güçlü yerleşmişlerdi

ki, Batı Türk Hakanlığı'nın düşüşünden sonrada bölgede politik etkilerini sürdürmeyi becerdiler.

Hoi Chao'nun bildirdiği gibi; Gibin'in merkezlerinin biri olan Kapis ve Huttal'da da, oturanların yarısı Türk, diğer yarısı da "hu" kavmindendi. Bunun yanı sıra, prens ve askerleri Türk soyundandılar.[32]

Hoi Chao, güney bölgelerden olan (şimdiki Afganistan'ın güneyi) Türklerle, kuzey bölgelerden olan Türkler arasındaki farkı gösteriyor. Orta Asya'nın en eski Türkçe konuşan halkı güney bölgelerde ortaya çıkmıştır; buraya gelen diğer Türklerin ya onların arasında eridikleri ya da azınlık olarak göründükleri için, onların kültürlerini ve törelerini kabullendiklerini tahmin ediyoruz.

Toharistan'ın Türk yöneticileri kendi madeni paralarını bastılar. Böylece, Sasani drahması ve "hakan", "tegin", "sir Delci" Sogd baskılı taklitleri, Sasani İran'la sınırı olan bölgelere Türklerin nüfuz etmesi ile bağlantılıdır.[33]

Sasani madeni paraların, kalıplarının birinin üzerinde Sogd "sir Delci" yazılı gümüş taklitlerinin, 730'lara kadar tedavülde kaldıkları Güney Tacikistan'da basıldıkları düşünüyor. Türk yöneticilerinin bir başka grup madeni parası ise M.S. 8. yy.'ın ilk çeyreğinden kalmadır. Kalıp, "Tokarik" adında bir basım yerinin adını ve Kuzey Toharistan Türk yöneticilerinin isimlerini içerir.[34]

Yazılı kaynaklar, Toharistan'da, Türklerin yanı sıra, başka Türkçe konuşan kavimlerin de bulunduğu dair bize bazı bilgiler veriyorlar. Toharistan'a ilk önce gelen ve Türkçe konuşan kavimlerden biri de Halaçlardır. Halaçı hükümdarları, madeni paraları Türk özellikleri taşıyan bir yüz tasviri ve "Urdu Halaç" yani "Halaç karargahı" şeklinde Sogd yazısı ile bastılar.[35]

M.S. 6-7. yy.'da Toharistan toprakları üzerinde yaşayan diğer Türkçe konuşan kavimler ise Karluklar, Kumiciler, Argular ve diğerleridir.

Yeni bulunan Baktra belgeleri, bize, M.S. 7-8. yy.'da Toharistan'daki Türk halkı ile ilgili bilgiler verirler. Bazıları, Güney Toharistan'da Türk özel isimlerinin ve

unvanlarının yaygın kullanılabilirliği doğrultusunda tanıklık ediyorlar. Belgelerden birinde, bir yöneticinin karısının Kutluk Taraklık Bilge savug olarak Türk adı taşıması belirtilmiştir.[36]

Toharistan'daki Türk varlığı, arkeolojik malzemelerde de saptanmıştır. Mezarlık parmaklıkları veya mezarların yakınında da muhtemelen Feyzabad bölgesinde Obikiy Vadisi'nde bulunan Türk taş heykelleri vardı. Obikiy Vadisi'nden kalan iki heykelden bir insan gövdesi ve bir baş bulunmaktadır.

Bu heykellerden birinde Toharistan Budist heykeltraşçılığı etkisi gösterilmiştir.

İkinci heykel, daha doğrusu gövde, bir oğlan çocuğuna aittir. Bu kişinin bir eli kemerinin, diğer eli göğsünün üstünde durmaktadır. Kolların bu pozisyonları, bir tanesi göğsünde içki kabı tutuyor, öteki de bir hançer sapı üstünde veya kemerini tutuyor şeklindedir. Obikiy kişinin bu eşyaları yoktur çünkü silah ve içki kadehi muhtemelen yetişkin erkek nitelikleridir.[37]

Üçüncü iyi durumda bulunan eski Türk heykeli, Feyzaabad bölgesinde (Güney Tacikistan) Kalaydaşt köyü civarında ortaya çıkmıştır. Bir erkeği temsil edip, heykel büyüklüğü gerçeğe yakındır.[38]

Türkler, Loilagan köyü yakınlarındaki Surkhan-Darya vadisindeki taş parmaklıklarla da bağlantılıdır. Bunlar yuvarlak, oval, dikdörtgen veya kare şeklindedirler. Parmaklık kazılarında, mezarlık çukurları bulunmamıştır. Kül kalıntılara bakılırsa, bir ölü yakmadır.[39] Bu parmaklıkların, Türklerin cenaze eserleri olmaları mümkündür.

M.S. 7-8. yy. Toharistan ve Sogd halklarının silahları, Türklerin güçlü etkileri altında gelişti. Toharistan'da bir kemer takımı Türk kökenliydi. Komşu bölge Sogd'da kemerlerin geniş çapta yayılması M.S. 7-8. yy. sonlarında olur. Baskılı Türk tipli kemerlerin bazı kısımları, Orta Asya'nın hemen hemen tüm bölgelerinde bulunmuştur. Muhtemelen, aynı dönemde Türk baskılı kemerleri Toharistan'da yayılmıştır.

Türk problemi ile bağlantılı olarak, Balalık tepedeki M.S. 6. yy. sonu-7. yy.'ın ilk yarısından kalma resim özellikleri de

ilginçtir. Araştırmaya göre, bunlar eski Türk taş heykellerinden belli bir gruba tamamen uymaktadırlar.[40]

■ Türklerin Ruhani Kültürü

Bizim görüşümüze göre, M.S. 6-8. yy. toplumda çeşitli şekildeki dinler birlikte var olup, birleşmişlerdir. Türklerin en açık dini inançları Şamanizm, toteme, ateşe, atalara, ata ve kurta tapmak olup, Doğu Türk Hakanlığı'nda dini-mitolojik sistem bir devlet dini oluşturmuştur.

Türklerin ruhani hayatında bazı inançlar dünyevi dinlerine aitti; Hristiyanlık ve Budizm.

Türklerin arasında yayılan dinlerin en erken türlerinden biri Şamanizm'di.

Türklerin sabit bir dine sahip oldukları, sayısız teşebbüslerine rağmen, Hristiyanlık ya da Budizm'in Hakanlıktaki halklar tarafından asla kabul görmemesi ya da bu dinlerin ritüellerinin Türklerin cenaze anıtları dikme geleneğinin yerini asla alamamasından da kolaylıkla anlaşılır. Maverâünnehir topraklarında, Türklerin dini bakış açılarını gösteren mezar ve cenaze parmaklıkları arkeolojik göstergeleri derin iz bırakmıştır.

Eski Türklerin dini-mitolojik sistemleri, bir açıdan, runik yazıları temel alınarak inşa edilebilir -Köl- tigin'in şerefine geniş ve küçük yazıtlar, Tonyukuk şerefine bir yazıt, bazı Yenisey mezar kitabeleri, bir fal okuma kitabı ve Turks-Tugyu arkeolojik eserlerinin araştırması. Bu kaynaklarda şu tanrılar belirtilmiştir: Tengri (gökyüzü), Umai (ana tanrıça), Yer-sub (yer-su) ve Erklig (cehennemin sahibi); bunların arasında en üst kademe Tengri -en üst dünyanın yöneticisi- tarafından alınmıştır.[41]

Türkler arasında bilinen en yaygın inanç bir kurt inancıydı.

Eski Türk soy efsanesinde, bir dişi kurt Tugyu-Türklerinin büyükannesidir. Sancak kolları, onların totemleri olan bir kurtun altından kafası ile süslenmiştir. Bu kurt inancı ve bu inancın sihirli gerçekleri hakkında yeterli bilgi yoktur. Çin kaynaklarına göre, kutsal Ötüken Dağlarında, Türk

efsanelerince dişi kurdun Türklerin ataları için doğum yaptığı bir mağara bulunuyordu. Yılda bir kez kağan burada adak adardı.[42]

I. Göktürk Hakanlığı (584) Dönemi'nden kalma Bugut yazıtının üstündeki tasvir, Chjou-shu'da korunmuş olup (bir tanığın sözlerine göre), eski Türk soy mitinden bir sahneyi açıkça göstermektedir.[43] Begavat'ta (Özbekistan'da) sırtında iki kişi bulunan dökme bronz bir kurt heykelcik bulunmuştur. Buradaki ana konu, sağ eli olmayan ve sağ bacağı sadece üst kısımda betimlenmiş bir erkek heykelidir. Erkeğin önünde oturan bir dişi heykeli vardır. Dişi tasvirin plastik olarak tekrar kopyalanması, Orta Asya topraklarında geniş çapta yayılmış ve Türklerin kültürüne ait olan taş tasvirlerle doğrudan doğruya benzerliği vardır.[44] Şüphesiz, bu, Türklerin hükmeden hanedanı Ashin'in bir tane daha soy efsanesidir veya en azından Türklerde geniş çapta yayılmış olan kurt inancının.

Büyük ihtimalle, Buncikent'teki -Ustrushana başkenti-resimlerdeki dişi kurt tasviri ve Türklerin totem inançları birbirleriyle bağlantılıdır; bilindiğı gibi, orada M.S. 7-8. yy.'da Türkler hüküm sürüyorlardı. Bu bağlamda, aynı tasvirli, çeşitli eserlerin Maveräünnehir topraklarında dağıtılması, muhtemelen sıradan değildir.

Türklerin ataları, dünyevi dinlerden biri olan Budizm'le yeterli derecede erken tanıştılar. Kaynaklara göre, İsa'dan sonra ilk yıllarda Budizm Orta Asya göçebeleri arasında, özellikle Hunlar arasında, yayılmıştır.[45]

Kaynaklar, 580'li yıllarda, Budizm'in Türkler arasında yayıldığına ilişkin önemli bir dönemden bahsediyorlar.[46]

M.S. 6. yy.'ın sonunda 7. yy.'ın başında Batı Türklerinden bazı hükümdarlar Budizm'i kabul ettiler. Batı Hakanlığı'nın başkentinde -M.S. 7. yy. sonu 8. yy. başında Suyab'dı- iki Budist tapınağı işler haldeydi.[47]

Hoi Chao'nun bilgilerine göre, M.S. 8. yy.'da Huttalyan'dan bir Türk hükümdar ile beraber bölge halkı Budizm'i icra ettiler.[48]

Budist terminolojisinin, ev halkı ve madeni para konularına

adanmış bazı eski Türk yazıtlarda kullanılmış olması, Budizm'in Türk çevresine geniş bir giriş yaptığını gösterir.[49]

Hristiyanlıkla da Türkler yeterli derece erken tanıştılar. Bu bir yandan Türkçe konuşan kavimlerin yaygın hareketliliği, öte yandan da yerleşik ve göçebe çevrelerdeki Hristiyan vaizcilerin canlı hareketliliği tarafından desteklenmiştir.

Türk şamanistleri Hristiyanlarla barış içinde bir arada var oldular. Krasnorechensk mezar şehrindeki at ayinli Türk mezarlarının, Hristiyan mezarlarının yakınında olması gerçeği bunu kanıtlar.[50]

Ardarda gelen dönemlerdeki Türklerin somut kültürünün malzemelerinin de öngördüğü gibi, bazı Türklerin Hristiyanlaşması çok derin değildi ve eski paganist inançlarına ve ayinlerine uyum sağladı. Budizm ve Hristiyanlığın yanı sıra Manicilik de Türk ve Batı Türk Hakanlığı halkları arasında yayılmıştır.

M.S. 8. yy.-9. yy'da bile Mani duası "Huastuanift" Türk diline tercüme edilmişti.

Maveraünnehir vahalarına giden Türklerin bazıları, Zerdüşt dinini kabul ettiler. Ancak, bütün propagandalara rağmen, Türklerin esaslı bir kısmı eski dini inançlarına sadık kalmışlardır.

■ Sonuçlar

Arkeolojik malzemenin yazılı kaynaklarca tamamlanıp incelenmesi, Maveräünnehir Türklerinin ortak özelliklerinin ayırt edilmesini sağlamıştır. Türklerin arkeolojik eserlerinin esas çeşitleri, at mezarları, ayin yapısı-taş parmaklıklar, taş heykeller ve dağ keçilerinin kendine özgün tasvirleridir. Büyük bir kısmı runik yazıtların da bulunduğu Fergana vadisindedir.

Türklerin somut kültürüne ait, veya onların etkisine bağlı, sınıflar arasında baskılı kemerler çoğunluktadır. En çeşitli olan grup, metal levhalar üzerinde olanlarıdır. Metal levhaların en erken çeşitleri ile Aşağı Seyhun ve Semerkant

yakınındaki at mezarlarında karşılaşılmıştır. Merkezi vahadaki baskılı kemerlerin yoğun bir şekilde yayılması M.S. 7. yy.-8. yy.'a dayanır. Semirek, Sogd ve Toharistan kemerleri arasında benzerlikler gözlemlenmiştir. Sogd'da da, Altay'dan ayrı olarak, yerli metal levhaların, tokaların ve askılı kolyelerin yapıldığının da kaydedilmesi gereklidir.

Eski Türk tipi süslemelerde, gözyaşı şekilli askılı küpeler Maverayünnehir'de en yaygın olanlardandı. Bunlarla, Altay'dan, Semirechie'ye ve Sogd ile Toharistan'a kadar olan çok geniş bir arazi üzerinde karşılaşılmıştır. M.S. 7. yy.'dan beri yine Türklerle bağlantılı olan "saltov" tipli küpeler ortaya çıkmıştır.

Sık sık rastanan at zırhı detayı ise Kudırgın Dönemi'nden Tuyahtın Dönemi, yani M.S. 6. yy.-7. yy.'a kadar olan zamanda rastlanan üzengilerdir.

Runik yazıtlar, cümlelerin geniş anlamında, Türklerle bağlantılı bir başka kategoridir. Bahsettiğimiz arazide, en azından 3 runik Türk yazı sistemine ait -bunlar İsfarin, Açıktaş, Orhun-Yenisey- 26'dan fazla yazıt bulunmuştur. Meydana çıkmaları sadece Türklerle bağlantılı değildir; muhtemelen, bölgede başka Türkçe konuşan kavimlerin kültürlerin varlığının bir kanıtıdır. Nümizmatik malzemelerle Bugut yazıtlarına göre, M.S. 6. yy.'da Türkler arasında Sogd yazısının da kabul gördüğüne dair izler bulunmaktadır.

Mevcut malzemenin analizi, M.S. 7. yy.'da Batı Göktürk Kağanı Ton-yabgu'nun merkezi bir siyaset uyguladığı zaman, bölgedeki Türk kültürünün etkisinin önemli derecede genişlediğini öne sürmemizi sağlar. Bunun yanı sıra, bu etki Batı Türk Devleti düştükten sonra da korunmuştur. Bir tek, Arap istilasının yerleşmesi bunu zayıflatabildi.

Dr. Azim M. MALİKOV,
Semerkant Devlet Üniversitesi / Özbekistan

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 2 Sayfa: 142-151

■ Kaynaklar:

- ♦ Albaum L. Ĭ., Balalik tepe I istorii materilnoy kulturi i iskusstva Tokharistana, Taşkent 1960. Albaum L. Ĭ., Jivopis Afrasiaba, Taşkent 1975.
- ♦ Baypakov K. M., Srednevekovaya gorodskaya kultura Yujnogo Kazahstana i Semirechya (VI- nachalo VIII v.), Alma-Ata 1986.
- ♦ Baratova L. S., "Drevnetyurkskie moneti Sredney Azii VI-IX vv. (tipologiya, ikonografiya, istoricheskaya interpretatsiya)", Avtoreferat diss. kand. ist. nauk., Taşkent 1995.
- ♦ Bernshtam A. N., "Drevnetyurkskiy dokument iz Sogda (predvaritelnoe soobshenie)", Epigrafika Vostoka, Vyp 5., Moskova 1951.
- ♦ Bernshtam A. N., "Tyurki i Srednyaya Aziya v opisaniĭ Hoy Chao", Vestnik drevney istorii, 1952, no. 1.
- ♦ Bernshtam A. N., "Ĭstoriko-arheologicheskie ocherki Tsentralnogo Tyan-Shanya i Pamiro- Altaya", Materiali i issledovaniya po arkheologii SSSR, 1952, vyp. 26.
- ♦ Bichurin N. Ya., Sobranie svedeniy o narodah, obitavshih v Sredney Azii v drevnie vremena, t. 1, Moskova-Leningrad 1950.
- ♦ Bichurin N. Ya., Sobranie svedeniy o narodah, obitavshih v Sredney Azii v drevnie vremena, t. 2, Moskova-Leningrad 1950.
- ♦ Bogomolov G. Ĭ., "Ĭzobrajeniya vsadnikov s gorodisha Kanka", Ĭstoriya materialnoy kulturi Uzbekistana, Vyp. 20, Taşkent 1986.
- ♦ Bogomolov G. Ĭ., "Gendelman P. I. Bitovie metallicheskie predmeti s gorodisha Kanka", Ĭstoriya materialnoy kulturi Uzbekistana, Vyp. 25, Taşkent 1991.
- ♦ Bogomolov G. Ĭ., "K voprosu ob odejde naseleniya rannesrednevekovogo Čača", Ĭstoriya materialnoy kulturi Uzbekistana, Vyp. 26, Taşkent 1992.
- ♦ Brikin G. A., Yugo-zapadnaya Fergana v pervoy polovine I tisyachaletiya nashey eri, Moskova 1982.
- ♦ Buryakov Yu. F., Genezis i etapi razvitiya gorodskoy kulturi Tashkentskogo oazisa, Taşkent 1982.
- ♦ Vasilev D. D., Tyurkskie runicheskie nadpisi na kitayskih metallicheskih zerkalah iz Minusinskoy kollekthii, Bartoldovskie chteniya, 1993, Moskova 1993.

- ♦ Voytov V. E., Drevnetyurkskiy panteon i model mirozdaniya v kultovo-pominalnih pamyatnikah Mongolii VI-VIII vv., Moskova 1996.
- ♦ Vostochniy Turkestan v drevnosti i rannem srednevekovye. Hozyaystvo, materialnaya kultura, Moskova 1995.
- ♦ Gavrilova A. A., Mogilnik Kudirge kak istochnik po istorii altayskikh plemen, Moskova-Leningrad 1965.
- ♦ Goryachova V. D., "Krasnaya Rechka-pamyatnik rannesrednevekovoy gorodskoy kulturi Semirechya", Informatsionniy bulletin Mejdunarodnoy assotsiatsii po izucheniyu kultur Sentralnoy Azii, Vyp. 8, Moskova 1985.
- ♦ Gumilev L. N., Drevnie turki, Moskova 1967.
- ♦ Gumilev L. N., Hunni v Kitaye, Moskova 1974.
- ♦ Duke Kh. P., "Noviy mogilnik turkskogo vremeni v Yujnom Uzbekistane", Uspekhi sredneaziatskoy arkheologii, Vyp. 3, Leningrad 1975.
- ♦ Jukov V. D., "Nakhodka drevneturkskogo izvayaniya v Tadjikistane", Materialnaya kultura Tadjikistana, Vyp. 3, Duşenbe 1978.
- ♦ Karayev S. K., Qadimgi Choch toponimlari, Toshkent shakhri va viloyat toponimlari muammolari, Taşkent 1994.
- ♦ Klyashtorniy S. G., Drevneturkskiye runicheskiye pamyatniki kak istochnik po istorii Sredney Azii, Moskova 1964.
- ♦ Klyashtorniy S. G., Levina L. M., "Ob odnoy runicheskoy nadpisi s gorodisha Altinasar (Vostochnoye Priaralie)", Etnicheskaya istoriya i tradisionnaya kultura narodov Sredney Azii i Kazakhstana, Nukus 1989.
- ♦ Klyashtorniy S. G., Livshits V. A., "Sogdiyskaya nadpis iz Buguta", Strani i narodi Vostoka, Vyp. X, Moskova 1971.
- ♦ Klyashtorniy S. G., Savinov D. G., Stepniye imperii Evrazii, Saint-Petersburg 1994.
- ♦ Kizlasov I. L., Runicheskiye pismennosti Evraziyskikh stepey, Moskova 1994.
- ♦ Kizlasov L. R., "Arkheologicheskiye issledovaniya na gorodishe Ak-Beshim v 1953-1955", Trudi Kirgizskoy arkheologo-etnograficheskoy ekspeditsii, Ch. 2, Moskova 1959.
- ♦ Kozenkova V. I., "O khumakh s zakhoroneniymi kostey v

Sredney Azii", Sovetskaya arkheologiya, 1961, No. 5.

♦ Lebedeva T. Ī. Selskaya okruga i eyo rol v formirovaniĭ rannesredneveko, Stebleva Ī. V. K rekonstruktsii drevneturkskoy religiozno-mifologicheskoy sistemi, Turkologicheskiy sbornik 1971 goda, Moskova 1972.

♦ Levina L. M., Etnokulturnaya istorii Vostochnogo Priaralya, Moskova 1996.

♦ Livshits V. A., Sogdiyskiye dokumenti s gori Mug. Chteniye, Perevod kommentariy, yuridicheskiye dokumenti i pisma, Moskova 1962.

♦ Livshits V. A., "Sogdiytsi v Semirechie: lingvisticheskiye i epigraficheskiye svidetelstva", Krasnaya rechka i Burana, Frunze 1989.

♦ Lobacheva N. P., "Sredneaziatskiy kostum rannesrednevekovoy epokhi (po dannim stennikh rospisey)", Kostum narodov Sredney Azii, Moskova 1979.

♦ Rutkovskaya L. M., "Brozovaya statuetka iz Begovata", Sovetskaya arkheologiya, 1968, No.1.

♦ Malikov A. M., "Turki v Sogde", Sogd v sisteme kulturnikh svyazey Tsentralnoy Azii, Semerkant 1999.

♦ Malikov A. M., "Turki v Tokharistane", Īstoriya materialnoy kulturi Uzbekistana, Vyp. 30, Semerkant 1999.

♦ Malikov A. M., "Turki na Sredney Sirdarie", Īstoriya materialnoy kulturi Uzbekistana, Vyp. 31, Semerkant 2000.

♦ Malov S. E., Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti, Teksti i issledovaniya, Moskova- Leningrad 1951.

♦ Meshkeris V. A., Koroplastika Sogda, Duşenbe 1977.

♦ Masson M. E., "Akhangaran", Arkheologo-topograficheskiy ocherk, Toshkent 1953.

♦ Matbabayev B. Kh., Īvanov G. P., "Nakhodki pogrebeniy s truposojjeniyem i konem v Fergane", Obshestvenniya nauki v Uzbekistane, 1997, No. 3.

♦ Negmatov N. N., "Kapitoliyskaya volchitsa v Tadjikistane", Nauka i jizn, 1968, No. 2.

♦ Rakhmonov N., Matboboyev B. Kh., "Kuhna Quva bitiglari", Uzbekiston ovozi, 23 Yanvar 1999.

♦ Raspopova V. Ī., Metallicheskiye izdeliya

rannesrednevekovogo Sogda, Leningrad 1980.

- ♦ Shaniyazov K. Sh., Uzbeki-karluki, Taşkent 1964.
- ♦ Sher Y. A., Kamenniye izvayaniya Semirechia, Moskova 1966.
- ♦ Smirnova O. İ., Svodniy katalog sogdiyskikh monet, Moskova 1981.
- ♦ Stebleva İ. V., "K rekonstruktsii drevneturkskoy religiozno-mifologicheskoy sistemi", Turkologicheskiy sbornik 1971 goda, Moskova 1972.
- ♦ Simokatta Feofilakt İstoriya, Perevod S. P. Kondratieva, Moskova 1996.
- ♦ Sims-Williams N., "Noviye baktriyskiye dokumenti", Vestnik drevney istorii, 1997, No. 3.
- ♦ Soloviov V. S., "Noviye nakhodki drevneturkskikh izvayaniy v Yujnom Tadjikistane", Sovetskaya arkheologiya, 1985, No. 2.
- ♦ Soloviov V. S., Severniy Tokharistan v rannem srednevekovie, Elets 1997.
- ♦ Sprishevskiy V. İ., "Pogrebeniye s konem seredini I tisacheletiya n. e., obnaryuzhennoye okolo observatorii Ulugbeka", Trudi Muzeya istorii narodov Uzbekistana, T. 1, Taşkent 1951.
- ♦ Trifonov Y. İ., "Kochevnicheskiye elementi v materialonoy kulture osedlogo naseleniya Yujnogo Kazakhstana v period rannego srednevekovya", Vzimodeystviye kochevikh kultur i drevnikh sivilizasiy, Alma-ata 1987.
- ♦ Zadneprovskiy Y. A., "Turkskiye pamyatniki v Fergane", Sovetskaya arkheologiya, 1967, No.1.
- ♦ Chavannes E., "Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux", Sbornik trudov Orkhonskoy ekspeditsii, Vıp, VI, Saint-Petersburg 1903.
- ♦ Julien S., "Documents historiques sur les Tou-kiue (Turcs)", Journal Asiatique, 1864, Vol. 3-4.
- ♦ Liu Mao-tsai, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-turken (T u-kue), Wiesbaden 1958. -Bd. I-II.a

■ Dipnotlar:

[1] Klyashtorniy S. G., Savinov D. G., Stepniye imperii

Evrazii, Saint-Petersburg 1994, s. 109-110.

[2] Klyashtorniy S. G., Savinov D. G., Stepniye imperii Evrazii, Saint-Petersburg 1994, s. 112.

[3] A.g.e., s. 113, 115.

[4] Smirnova O. Ī., Svodniy katalog sogdiyskikh monet, Moskova 1981, s. 52.

[5] Karayev S. K., Qadimgi Choch toponimlari, Toshkent shakhri va viloyat toponimlari muammolari, Taşkent 1994, s. 3.

[6] Klyashtorniy S. G., Levina L. M., "Ob odnoy runicheskoy nadpisi s gorodisha Altinasar (Vostochnoye Priaralie)", Etnicheskaya istoriya i tradisionnaya kultura narodov Sredney Azii i Kazakhstana, Nukus 1989, s. 87-97.

[7] Trifonov Y. Ī., "Kochevnicheskiye elementi v materialnoy kulture osedlogo naseleniya Yujnogo Kazakhstana v period rannego srednevekovya", Vzimodeystviye kochevikh kultur i drevnikh sivilizatsiy, Alma-ata 1987, s. 200.

[8] Bogomolov G. Ī., "Gendelman P. I. Bitoviye metallicheskiye predmeti s gorodisha Kanka", Īstoriya materialnoy kulturi Uzbekistana, Vip. 25, Taşkent 1991, s. 145-146.

[9] Bogomolov G. Ī., "Īzobrajeniya vsadnikov s gorodisha Kanka", Īstoriya materialnoy kulturi Uzbekistana, Vip. 20, Taşkent 1986, s. 72-76.

[10] Masson M. E., "Akhangaran", Arkheologo-topograficheskiy ocherk, Taşkent 1953, s. 26-27.

[11] Vostochniy Turkestan v drebnosti i rannem srednevekovie, Moskova 1992, s. 356, tabl. 44.

[12] Brikina G. V., Yugo-zapadnaya Fergana v 1 tisacheletii n. e., Moskova 1982, s. 124.

[13] Shaniyazov K. Sh., Uzbeki-karluki, Taşkent 1964, s. 22.

[14] Baratova L. S., "Drevneturkskiye moneti Sredney Azii VI-IXvv.", Avtoreferat dissertatsii kandidata istoricheskikh nauk, Taşkent 1995, s. 12-13, 22.

[15] Zadneprovskiy Y. A., "Turkskiye pamyatniki v Fergane", Sovetskaya Arkheologiya, 1967, No. 1, s. 270.

[16] Matbabayev B. Kh., Īvanov G. P., "Nakhodki pogrebeniy s truposojjeniyem i konem v Fergane", Obshestvenniya nauki v Uzbekistane 1997, No. 3, s. 74.

- [17] Ibid., s. 79.
- [18] Sher Y. A., Kamenniye İzvayaniya Semirechia, Moskova 1966, s. 92.
- [19] Zadneprovskiy Y. A., "Turkskiye pamyatniki v Fergane", Sovetskaya Arkheologiya, 1967, 1, s. 270-272; Rakhmonov N., Matboboyev B. Kh., "Kuhna Quva bitiglari", Uzbekiston ovozi, 23 Ocak 1999.
- [20] Kozenkova V. Ĭ., "O khumakh s zakhoroneniymi kostey v Sredney Azii", Sovetskaya Arkheologiya, 1961, No. 3, s. 258.
- [21] Smirnova O. Ĭ., Svodniy katalog sogdiyskikh monet, Moskova 1981, s. 59.
- [22] Livshits V. A., Sogdiyskiye dokumenti s gori Mug. Chteniye, Perevod, kommentariy, yuridicheskiye dokumenti i pisma, Moskova 1962, s. 29, 55, 62.
- [23] Livshits V. A., "Sogdiytsi v Semirechie: lingvisticheskiye i epigraficheskiye svidetelstva", Krasnaya rechka i Burana, Frunze 1989, s. 79-80.
- [24] Bernshtam A. N., "Drevneturkskiy dokument iz Sogda", Epigrafika Vostoka, Vip. 5, Moskova 1951, s. 68.
- [25] Kizlasov Ĭ. L., Runicheskiye pismennosti Evraziyskikh stepey Moskova 1994, s. 60-61.
- [26] Sprishevskiy V. Ĭ., "Pogrebeniye s konem seredini I tisacheletiya n. e., obnarujennoye okolo observatorii Ulugbeka", Trudi Muzeya istorii narodov Uzbekistana, T. 1, Taşkent 1951, s. 33-42.
- [27] Raspopova V. Ĭ., Metallicheskiye izdeliya rannesrednevekovogo Sogda, Leningrad 1980, s. 108.
- [28] Lebedeva T. Ĭ., "Selskaya okruga i eyo rol v formirovanii rannesrednevekovogo Samarkanda (po materialam selskoy okrugi Samarkanda)", Avtoreferat dissertatsii kandidata istoricheskikh nauk, Taşkent 1994, s. 28.
- [29] Albaum L. Ĭ., Jivopis Afrasiaba, Taşkent 1975, s. 28.
- [30] Lobacheva N. P., "Sredneaziatskiy kostum rannesrednevekovoy epokhi (po dannim stennikh rospisey)", Kostum narodov Sredney Azii, Moskova 1979, s. 28.
- [31] Simokatta Feofilakt Ĭstoriya, Perevod S. P. Kondratieva, Moskova 1996, s. 146.

- [32] Bernshtam A. N., "Turki i Srednyaya Azia v opisani Khoy Chao", Vestnik Drevney İstorii, 1952, No. 1, s. 50.
- [33] Baratova L. S., "Drevneturkskiye moneti Sredney Azii VI-IXvv.", Avtoreferat dissertatsii kandidata istoricheskikh nauk, Taşkent 1995, s. 9-10.
- [34] Baratova L. S., "Drevneturkskiye moneti Sredney Azii VI-IXvv.", Avtoreferat dissertatsii kandidata istoricheskikh nauk, Taşkent 1995, s. 10.
- [35] Smirnova O. İ., Svodniy katalog sogdiyskikh monet, Moskova 1981, s. 54.
- [36] Sims-Williams N., "Noviye baktriyskiye dokumenti", Vestnik Drevney İstorii, 1997, No. 3, s. 3-9.
- [37] Soloviov V. S., Severniy Tokharistan v rannem srednevekovie, Elets 1997, s. 125.
- [38] Jukov V. D., "Nakhodka drevneturkskogo izvayaniya v Tadjikistane", Materialnaya kultura Tadjikistana, Vip. 3, Duşenbe 1978, s. 120-121.
- [39] Duke Kh. P., "Noviy mogilnik turkskogo vremeni v Yujnom Uzbekistane", Uspekhi sredneaziatskoy arkheologii, Vip. 3, Leningrad 1975, s. 76.
- [40] Albaum L. İ., "Balalik tepe", K istorii materialnoy kulturi i iskusstva Tokharistana, Moskova 1960, s. 196.
- [41] Stebleva İ. V., "K rekonstruktsii drevneturkskoy religiozno-mifologicheskoy sistemi", Turkologicheskiy Sbornik 1971 goda, Moskova 1972, s. 231-217.
- [42] Bichurin N. Y., Sobraniye svedeniy o narodakh, obitavshikh v Sredney Azii v drevniye vremena, T. 2, Moskova-Leningrad 1950, s. 229.
- [43] Klyashtorniy S. G., Livshits V. A., "Sogdiyskaya nadpis iz Buguta", Strani i narodi Vostoka, Vip. X, Moskova 1971, s. 132-133.
- [44] Rutkovskaya L. M., "Brozovaya statuetka iz Begovata", Sovetskaya arkheologiya, 1968, No.1, s. 155-159.
- [45] Gumilev L. N., Hunni v Kitaye, Moskova 1974, s. 115.
- [46] Klyashtorniy S. G., Livshits V. A., "Sogdiyskaya nadpis iz Buguta", Strani i narodi Vostoka, Vip. X, Moskova 1971, s. 132-133.

- [47] Kizlasov L. R., "Arkheologicheskiye issledovaniya na gorodishe Ak-Beshim v 1953-1955", Trudi Kirgizskoy arkheologo-etnograficheskoy ekspeditsii, Ch. 2, Moskova 1959, s. 213.
- [48] Bernshtam A. N., "Turki i Srednyaya Aziya v opisani Khoy Chao", Vestnik drevney istorii, 1952, No. 1, s. 193-194.
- [49] Vasiliev D. D., "Turkskiye runicheskiye nadpisi na kitayskikh metallicheskih zerkalakh iz Minusinskoy kolleksii", Bartoldovskiye Chteniya 1993, Moskova 1993, s. 50.
- [50] Goryachova V. D., "Krasnaya Rechka-pamyatnik rannesrednevekovoy gorodskoy kulturi Semirechya", informatsionniy Bulletin Mejdunarodnoy Assosiatsii Po Izucheniyu Kultur Sentralnoy Azii, Vip. 8, Moskova 1985, s. 41-42. Taryhy makalalar